

Magdalena Olszowska
konserwator rzeźby kamiennej i elementów architektury

Problemy konserwacji rzeźby nagrobnej Abrahama Ostrzegi na cmentarzu żydowskim przy ulicy Okopowej w Warszawie

Jesienią 2016 r. na cmentarzu żydowskim przy ulicy Okopowej 49/51 w Warszawie (il. 1) Fundacja Dziedzictwa Kulturowego wraz z zespołem konserwatorskim – Martą Banaś, Kaliną Marzec, Damianem Pisarskim, pod kierunkiem Magdaleny Olszowskiej – przeprowadziła renowację nagrobków autorstwa wybitnego rzeźbiarza Abrahama Ostrzegi. Jego spuścizna rzeźbiarska zachowała się do naszych czasów w formie szczątkowej. Oprócz kilku rzeźb kameralnych rozproszonych po muzeach i zbiorach prywatnych, największy zespół jego dzieł znajduje się na cmentarzu żydowskim przy

ulicy Okopowej. Zbiór blisko sześćdziesięciu pomników nagrobnych powstałych w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. stanowi swoistą galerię rzeźb tego artysty.

W grupie nagrobków wymagających interwencji konserwatorskiej znalazły się pomniki nagrobne o formach architektonicznych, z najbardziej znanym Mauzoleum Trzech Pisarzy (*Ohelem Pereca*), nagrobki w stylu „biblijnym” wykorzystujące motywy ornamentów roślinnych i figury zwierząt, stylizowane macewy oraz nagrobki z motywami figuralnymi, które przyniosły Ostrzedze największą sławę.

Il. 1 Cmentarz żydowski przy ul. Okopowej w Warszawie, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 2 Nagrobek Fejgi Elterman-Alpern (kwatery 12, rząd 16), stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 4 Nagrobek Zofii Pave (kwatery 19, rz. 6), stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 3 Nagrobek Magnusa Kryńskiego (kwatery 64, rz. 2), stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 5 Nagrobek Józefa Hopfenstana (kwatery 64, rz. 1), stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 6 Nagrobek Felicji Kon i Fryderyki Korngold (kwatery 19, rz. 4), stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 7 Nagrobek Malwiny Koenigstein (kwatery 19, rz. 2), stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 9 Nagrobek Olka Hirszfelda (kwatery 12, rz. 18), stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 8 Nagrobek Aleksandra Grosswirtha (kwatery 12, rz. 21), stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 10 Nagrobek Sary Perle (kwatery 12, rz. 1),
stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 11 Nagrobek Estery Pave (kwatery 44, rz. 1),
stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Największą grupę stanowią pomniki wykonane z piaskowca, często z granitową tablicą inskrypcyjną, ale również z białego marmuru krystalicznego i granitu. Obiekty wykonano w sposób tradycyjny, przy użyciu narzędzi do obróbki kamienia, tj. dłuta płaskiego, gradziny, szpicy, tarniki. Pomniki nagrobne ustawiono bezpośrednio na fundamencie w formie ramy wykonanej z cegły i zaprawy cementowo-piaskowej. W większości mają sygnaturę artysty.

Wszystkie obiekty znajdują się w ekspozycji zewnętrznej w centrum aglomeracji miejskiej, przez co narażone są na działanie wód opadowych, zmian temperatury, gazów atmosferycznych oraz zanieczyszczeń powietrza. Ukształtowanie terenu na cmentarzu jest uregulowane tylko w nieznacznym stopniu, wytyczona została aleja główna oraz kilka alejek okalających poszczególne sektory cmentarza. Większość pomników w dolnych partiach jest przysypana ziemią lub się pod nią zapadła, co powoduje, że obiekty narażone są na działanie wód gruntowych. Pomniki nagrobne znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie bujnej, nieregulowanej roślinności niższej, która porasta pomniki, oraz wysokich

drzew z wykształconym systemem korzeniowym. Obfitość flory ma bezpośredni wpływ na podwyższoną wilgotność na terenie cmentarza. W okresie II wojny światowej cmentarz był polem zaciętych walk. Wydarzenia te dokumentowane są przez ślady postrzałów na nagrobkach. Mimo że teren cmentarza ogrodzony jest murem wraz z bramą wejściową, obiekty na przestrzeni lat narażone były na różnego rodzaju uszkodzenia mechaniczne i wandalizm.

Głównym założeniem prac było wykonanie kompleksowej konserwacji, mającej na celu przede wszystkim zatrzymanie postępujących procesów degradacji substancji zabytkowej, przywrócenie walorów estetycznych oraz zachowanie i wyeksponowanie „świadków historii” – wspomnianych śladów po postrzałach.

Obiekty były w bardzo złym stanie, głównie w wyniku oddziaływania środowiska zewnętrznego, czynników biologicznych oraz uszkodzeń mechanicznych. Pierwszym problemem, który miał bezpośredni wpływ na stan zachowania obiektów, było wspomniane niestabilne podłoże. Przyczyną takiego stanu był stale podwyższający się poziom

gruntów na cmentarzu, przez co dolne elementy nagrobków częściowo zapadały się pod ziemię. Być może stan ten był konsekwencją nasypów ziemi, które w przeszłości przeprowadzono na terenie nekropolii. Ceglane fundamenty znajdowały się pod warstwą humusu i ziemi, były splekane i bardzo osłabione, nie spełniały swojej funkcji. W takich warunkach obiekty narażone były na podciąganie wód gruntowych, co osłabiało strukturę kamienia. Duże elementy kamienne nagrobków były porożsuwane, przemieszczone względem siebie, nagrobki odchylone były od pionowej osi, co w kilku przypadkach groziło zawaleniem się obiektu. W większości przypadków konieczny był demontaż obiektu do poziomu oryginalnego fundamentu, wykonanie nowego fundamentu, przy zachowaniu oryginalnych podziałów kwater, bądź wzmocnienie starego fundamentu i uniesienie nagrobka do pierwotnego poziomu, a następnie montaż.

Nowe fundamenty, a także wzmocnienia oryginalnych fundamentów wykonano przy użyciu zaprawy cementowo-piaskowej. Fundamenty zabezpieczono przed podciąganiem wód gruntowych tradycyjną metodą smołowania. Zgodnie z zasadą judaizmu o nienaruszalności grobu, prace prowadzone były powyżej oryginalnych fundamentów, które nie były demontowane, a grób rozkopywany. Ziemia z powierzchni, która była usunięta z kwatery nagrobka w celu umożliwienia prac konserwatorskich, po przeprowadzonych zabiegach wróciła na to samo miejsce. W czterech przypadkach konieczne było wycięcie drzew, ponieważ przerosnięte korzenie uniemożliwiały wydobycie części nagrobka. Stosując się do zasad nienaruszalności grobu, zagrażające drzewa wycinano do wysokości pnia oraz usuwane były tylko te części korzeni, które bezpośrednio uniemożliwiały wydobycie kamiennych części nagrobka.

Il. 12 Nagrobek Teresy Rosenbaum (kwatery 39, rz. 3), stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 13 Nagrobek Teresy Rosenbaum (kwatery 39, rz. 3), stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 14 Nagrobek Teresy Rosenbaum (kwatery 39, rz. 3), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 15 Nagrobek Teresy Rosenbaum (kwatery 39, rz. 3), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 16 Nagrobek Teresy Rosenbaum (kwatery 39, rz. 3), stan po konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 17 Nagrobek Teresy Rosenbaum (kwatery 39, rz. 3), stan po konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 18 Nagrobek Beniamina Rykwerta (kwatery 24, rz. 2), stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 19 Nagrobek Beniamina Rykwerta (kwatery 24, rz. 2), stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 20 Nagrobek Beniamina Rykwerta (kwatery 24, rz. 2), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 21 Nagrobek Beniamina Rykwerta (kwatery 24, rz. 2), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

II. 22 Nagrobek Beniamina Rykwerta (kwatery 24, rz. 2), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

II. 23 Nagrobek Beniamina Rykwerta (kwatery 24, rz. 2), stan po konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

II. 24 Nagrobek Magnusa Kryńskiego (kwatery 64, rz. 2), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

II. 25 Nagrobek Magnusa Kryńskiego (kwatery 64, rz. 2), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

II. 26 Nagrobek Magnusa Kryńskiego (kwatery 64, rz. 2), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

II. 27 Nagrobek Magnusa Kryńskiego (kwatery 64, rz. 2), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 28 Nagrobek Magnusa Kryńskiego (kwatery 64, rz. 2), stan po konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 29 Nagrobek Róży Orzech (kwatery 24, rz. 5), stan przed konserwacją, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 30 Nagrobek Róży Orzech (kwatery 24, rz. 5), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 31 Nagrobek Róży Orzech (kwatery 24, rz. 5), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Oczyszczanie powierzchni kamienia

Kolejne zabiegi konserwatorskie związane były z oczyszczaniem kamienia. Powierzchnię pokrywały nawarstwienia biologiczne, tj. mchy, porosty, glony, zarodniki mikroflory, widoczne w postaci jaskrawozielonych, szarzielonych lub prawie czarnych plam i smug. Wynikiem działalności mikroorganizmów była postępująca degradacja podłoża kamiennego. Występowały również nawarstwienia powierzchniowe, powstałe przede wszystkim z powodu osadzania się stałych zanieczyszczeń powietrza, charakteryzujące się czarną barwą, silnie scalone z podłożem, o znacznej twardości, szczelności, miejscami grube i skorupiaste, widoczne szczególnie w miejscach osłoniętych przed deszczem. Powierzchnia kamienia pod wpływem nawarstwień zmieniła swoją naturalną barwę, zatarła się forma rzeźbiarska, zmniejszyła się czytelność kompozycji. Struktura kamienia była osłabiona, pudrowała się, łuszczyła, osypywała. Najgorzej zachowany był kamień w górnych partiach, w miejscach najbardziej narażonych na działanie wód opadowych.

Przystępując do prac, wstępnie oczyszczono powierzchnię kamienia z nawarstwień luźno związanych

z podłożem. Mechanicznie usunięto oraz przeprowadzono likwidację kolonii glonów, porostów i zarodników mikroflory za pomocą preparatu biocydowego, który działa jedynie na nawarstwienia biologiczne, nie naruszając oryginalnej powierzchni kamienia. Następnie wykonano próby oczyszczania kamienia. Najskuteczniejsza okazała się metoda naprzemiennego działania na nawarstwienia biologiczne preparatami biobójczymi w połączeniu z delikatnym oczyszczaniem metodą strumieniowo-ścierną przy użyciu mikropaskarki, z odpowiednio dobranym ciśnieniem i ścierniwem. Metoda ta umożliwiła oczyszczenie kamienia przy jednoczesnym zachowaniu naturalnych patyn na powierzchni kamienia, uczytelnieniu detalu rzeźbiarskiego oraz opracowania powierzchni przez autora. Jednocześnie uchylili konieczność stosowania środków chemicznych, które ingerują w oryginalną powierzchnię kamienia, oraz ostrych narzędzi, których stosowanie jest niezgodne z zasadą nienaruszalności grobu.

Po oczyszczeniu powierzchni kamienia przeprowadzono kompleksową dezynfekcję. W miejscach najbardziej osłabionych, osypujących się, przeprowadzono zabieg konsolidacji preparatem wzmacniającym opartym na estrach kwasu krzemowego. Po nasączeniu preparatami wzmacniającymi sezonowano cztery tygodnie w warunkach podwyższonej wilgotności, w celu wytrącenia się nowego spoiwa.

Dezintegracja doprowadziła do powstania rozwarstwień. W miejsca te metodą iniekcji podawano preparaty oparte na estrach kwasu krzemowego, a następnie miejsce spękania uzupełniano zaprawą mineralną dobraną pod względem kolorystycznym i technicznym do oryginalnego kamienia.

Nagrobki miały różnego charakteru ubytki formy, wykruszenia, wypłukania powstałe na skutek działania wód opadowych, zmian temperatury, jak również uszkodzenia mechaniczne: ślady postrzałów; nie tylko drobne obtłuczenia, ale też duże ubytki; brak fragmentów lub całych elementów nagrobka.

Zdecydowano się uzupełniać ubytki, które bezpośrednio wpływają na odbiór estetyczny oraz mogą mieć negatywny wpływ na stan zachowania obiektu w przyszłości, np. w miejscach narażonych na działanie wód opadowych, oraz zachować ślady postrzałów.

Duże ubytki, głównie w obszarze narożników, gzymsów, uzupełniono metodą flekowania przy użyciu kamienia o wyglądzie, strukturze i właściwościach fizycznych zbliżonych

Il. 32 Nagrobek Róży Orzech (kwatery 24, rz. 5), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 33 Nagrobek Róży Orzech (kwatery 24, rz. 5), stan po konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

do partii oryginalnych. Pozostałe ubytki formy uzupełniono zaprawą mineralną dobraną pod względem kolorystycznym do oryginalnego kamienia. Po uzupełnieniu ubytków forma nagrobka uległa uczytelnieniu. Ślady postrzałów zabezpieczono i wyeksponowano, dzięki czemu odsłonięto warstwę historyczną obiektów. Na zakończenie prac wykonano lokalne scalenia kolorystyczne farbami wapiennymi. Po przeprowadzonych zabiegach konserwatorskich wykonano

Il. 34 Nagrobek Olka Hirszfelda (kwatery 12, rz. 18), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 36 Nagrobek Teresy Rosenbaum (kwatery 39, rz. 3), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 35 Nagrobek Estery Pave (kwatery 44, rz. 1), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 37 Nagrobek Witolda i Reginy Simchowiczów (kwatery 24, rz. 5), stan w trakcie konserwacji, Magdalena Olszowska, 2016

Il. 38 Nagrobek Malwiny Koengstein (kwatery 19, rz. 2), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

hydrofobizację w celu zapobiegania wnikania wody w głąb struktury.

Dzięki przeprowadzonym pracom konserwatorskim pomniki nagrobne autorstwa Abrahama Ostrzezi odzyskały wartość estetyczną i historyczną.

Prace konserwatorskie przeprowadzone w roku 2016 objęły następujące nagrobki:

- nagrobek Olka Hirszfelda (kwatery 12, rząd 18),
- nagrobek Aleksandra Grosswirtha (kwatery 12, rząd 21),
- nagrobek Fejgi Elterman-Alpern (kwatery 12, rząd 16),
- nagrobek Felicji Kon i Fryderyki Korngold (kwatery 19, rząd 3),
- nagrobek Zofii Pave (kwatery 19, rząd 6),
- nagrobek Heleny Arciszewskiej (kwatery 19, rząd 4),
- nagrobek Witolda i Reginy Simchowiczów (kwatery 24, rząd 5),
- nagrobek Teresy Rosenbaum (kwatery 39, rząd 3),
- nagrobek Beniamina Rykwerta (kwatery 24, rząd 2),
- nagrobek Leona Koprowskiego-Leskiego (kwatery 31, rząd 2),

Il. 39 Nagrobek Estery Pave (kwatery 44, rz. 1), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 40 Nagrobek Witolda i Reginy Simchowiczów (kwatery 24, rz. 5), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 41 Nagrobek Witolda i Reginy Simchowiczów (kwatery 24, rz. 5), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 42 Nagrobek Róży Orzech (kwatery 24, rz. 5), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 44 Nagrobek Fejgi Elterman-Alpern (kwatery 12, rz. 16), fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 43 Nagrobek Heleny Arciszewskiej (kwatery 19, rz. 5), stan w trakcie konserwacji, fot. Magdalena Olszowska, 2016

- nagrobek Estery Pave (kwatery 44, rząd 1),
- nagrobek Magnusa Kryńskiego (kwatery 64, rząd 2),
- Ohel Pereca (mauzoleum I.L. Pereca, J. Dinezona, S. An-skiego) (kwatery 44, rząd 1),
- nagrobek Róży Orzech (kwatery 24, rząd 5),
- nagrobek Józefa Hopfenstanda (kwatery 64, rząd 1),
- nagrobek Rozalii Wiesenfeldowej (kwatery 39, rząd 20),
- nagrobek Fanii Freudenberg (kwatery 8, rząd 13),
- nagrobek Malwiny Koenigstein (kwatery 19, rząd 2),
- nagrobek Karola Himmelfarba (kwatery 19, rząd 2),
- nagrobek Uri Nisana Gnessina (kwatery 45, rząd 9),
- nagrobek Sary Perle (kwatery 12, rząd 1).

Il. 45 Nagrobek Malwiny Koenigstein (kwatery 19, rz. 2),
fot. Magdalena Olszowska, 2016

Il. 46 Nagrobek Estery Pave (kwatery 44, rz. 1),
fot. Magdalena Olszowska, 2016

Issues regarding the conservation of Abraham Ostrzega's grave sculpture in the Jewish cemetery on Okopowa street in Warsaw

(summary)

In the autumn of 2016, the Cultural Heritage Foundation and the conservation team carried out the renovation of 21 gravestones by Abraham Ostrzega. The largest group of gravestones consist of monuments made of sandstone as well as marble and granite. The objects were in very poor condition. The surface of the stone was

covered by biological layers such as mosses, lichens, algae and black surface layers strongly integrated with the substrate. This resulted in the progressive degradation of the stone substrate. The tombstones featured various sizes, chipping and flushing, as well as visible traces of WWII gunpowder. The foundations, as well as the lower stone elements lay under humus and earth layers and the overgrown roots of trees. The text deals with issues connected with the conservation work in particular: the method and technology used to stabilise the foundations of the gravestones, the methods of cleaning and removing stratigraphs from the surface of the stone and to what extent any cavities were filled.